

Investigating the mental and linguistic influence of the Shahnameh on the praise literature of the Ghaznavid and Seljuk periods with the help of the theory of the history of mentalities

Mostafa Arezomand Leialakol*

Abstract

The Ghaznavid and Seljuk period is the boom period of praise literature. Because the purpose of praise literature is the satisfaction of the praised, it is expected that despite the religious prejudices and strict adherence to the policies of Baghdad and the prevailing atmosphere of the political elites and the ethnic origin of the rulers, Iranian-Shahnameh ideas and concepts do not have a place in the praise of the rulers. Nevertheless, the themes and poetic language of praise poems are very much influenced by the Iranian mentality and Shahnameh language and this is at the same time as the Shahnameh was written and popularized. In this research, in a descriptive-analytical way, the influence of the Shahnameh on the mentality and language of praise literature has been analyzed with the help of the theory of the history of mentalities. From the results of the research, it is clear that popular ideas had a great influence on the spirit of the age, the world of thought and the conceptual system of the period, and in this way, it was included in the praises of the kings and because the Turkish rulers of these dynasties have sought to gain popular legitimacy, they have found this outcome desirable and supported it.

Keywords: Ghaznavid and Seljuq periods, praise literature, spirit of the age, Shahnameh, history of mentalities.

* PhD in Persian Language and Literature, Imam Khomeini (RA) International University, Qazvin, Iran,

Mostafa.arezomand@gmail.com

Date received: 28/02/2024, Date of acceptance: 01/01/2025, Date Printed: 01/01/2026

Introduction

Although the function of eulogy and court literature is to please and satisfy the rulers and the people being praised, because the eulogist poet grows up in a specific culture of a society, her eulogy is also greatly influenced by the intellectual world of that society and the spirit of the times. And because language and mental spaces change in each era, the vocabulary and concepts of eulogistic poets in different eras, depending on the degree of evolution and change in mentalities, may differ from those of the previous and subsequent eras. The simultaneous rise of eulogy poetry with the spread of epic ideas and national tendencies in the mental and linguistic spaces of society during the Ghaznavid and Seljuk periods caused eulogy poems to be influenced by this general tendency in society, which has different manifestations in eulogy poetry and because the praised ones were not of Iranian origin, they welcomed this tendency of poets to strengthen the propaganda apparatus of their government and to legitimize their rule.

Materials & methods

In this study, the impact of the Shahnameh on the mentality and language of the praise literature of the Ghaznavid and Seljuk periods is explained as one of the signs of change in the spirit of the times and the influence of the behavior of the nobility on popular ideas, with the help of the theory of the history of mentalities.

Discussion & Result

The dominant and progressive culture of the Ghaznavid and Seljuk periods was the culture of the elites who were dependent on the Turkish monarchy and the Baghdad Caliphate, not on the social strata and classes and the masses of the people. This relationship is two-way, because the caliphs and sultans provided the means of livelihood, prosperity, and fame of the scholars and literati dependent on them. In order to perpetuate the names of the sultans and caliphs, the scholars and literati presented them with scientific and literary books and poetry collections, filled with praise and adoration of the praised.

During the Ghaznavid and Seljuk periods, most of these similarities and praises were not based on personal desire and interest, family lineage, ethnicity, or religion or belief of the kings and nobles, because the rulers of these dynasties were not Iranian by race and their religion had become Islam. Therefore, if concepts were to be used in their praise based on their family and ethnic origins or on the basis of

3 Abstract

their accepted religion, they would naturally be non-Iranian concepts but we see that, along with the popularity and acceptance of the Shahnameh in society, a tendency towards Iranian concepts is taking shape in praise poems. The conceptual and mental system of this period required that, under the influence of the public mentality and the spirit of the times, and some political and cultural considerations, Iranian concepts be used in praising kings and rulers, and this demonstrates the power of the Shahnameh's influence on the Iranian mind and language, from the common people to the nobility.

During the Ghaznavid and Seljuk periods, the main theme of odes was praise. Poets of this period were very fond of exaggerating descriptions in their eulogies. For this reason, the metaphysical and extraterrestrial world of myths reflected in the Shahnameh was very interesting for them. The eulogist poets, with full awareness, used this mental and linguistic characteristic of society to praise the people being praised. Although the Turkish kings achieved some goals in this way, the ultimate success belonged to the common people; because with such a reception of Iranian and Shahnameh themes in the poetry of the eulogist poets and courtiers, it greatly contributed to the preservation of narratives, rituals, customs, and national language, and ultimately led to the greater spread of the national and popular mentality.

Conclusion

The kings and the praised realized the importance and influence of the Shahnameh and national concepts in the minds and language of the people, and they knew that there was no better way to gain legitimacy and public acceptance than the Shahnameh and addressing public ideals. Therefore, the more they drew similarities to Iranian kings and heroes, the more desirable it was for them, despite the need to gain legitimacy from the caliphs of Baghdad.

Iranian-Shahnameh themes are found in the praise poetry of poets of this period, including unosri, Farrokhi, Saad Salman, Moezzi, Khaghani, Qatran Tabrizi, etc., in addition to the praise of the Ghaznavid, Seljuk, Shadadi, Khwarazmshahi, etc. kings, in the description and praise of kings, ministers, nobles and grandee, warriors, war equipment and weapons, and horses of kings. Also, the combination of Islamic and Iranian symbols in praising praised and their identification with Islamic and Iranian figures is another aspect of the spirit of the Ghaznavid and Seljuk periods.

Bibliography

- Arezomand Leialakol, Mostafa (2023), "Analyzing the effect of the Shahnameh on the names of the Ghaznavid and Seljuq eras with the help of the theory of the history of mentalities", Scientific-Specialized Quarterly journal of Persian Language Studies (Former Shafaye - Del), Vol. 5, No. 12, pp. 29-44. [in Persian]
- Arezomand Leialakol, Mostafa and Seyyed Ali Ghasemzadeh. (2023). The Impact of Public Mentality on Race Originality in Ghaznavid and Seljuk's Dynasties. Culture and Folk Literature (CFL), Vol. 11, No. 51, pp. 1-34. [in Persian].
- Arezomand Leialakol, Mostafa and Seyyed Ali Ghasemzadeh . (2021). History of Mentalities and Studies of the Shahnameh", The Journal of Epic Literature, Vol. 17, No. 1, Series 31, pp. 13-3 . [in Persian]
- Akhsikti, Athir al-Din (1958), Divan of Athir al-Din Akhsikti, edited and compared with an introduction by Rokn al-Din Homayounfarkh, Tehran: Rudaki Bookstore. [in Persian]
- Adeeb Saber Tirmizi, Shahab al-Din (1964), Divan of Adib Saber Tirmizi, edited by Mohammad Ali Naseh, Tehran: Scientific Press Institute. [in Persian]
- Stanford, Michael (1987), Introduction to the Philosophy of History, translated by Ahmad Golmohammadi, Tehran: Nay Publications. [in Persian]
- Anvari, Ali ibn Mohammad, (1997). Divan of Anvari (Volumes One and Two), edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi, Tehran: Scientific and Cultural. [in Persian]
- Bosworth, Edmund Clifford (1999), History of the Ghaznavids, Volumes 1 and 2, translated by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Pargari, Saleh and Hossein Mohammadi and Mohsen Jafari (2018), "Iranian Identity in the Poetic Works of the Seljuk Era", National Studies Quarterly, Vol. 19, No. 4, No. 76, pp. 21-36. [in Persian]
- Thalabi Neyshaburi, Abu Mansour Abd al-Malik (1428 AH / 2007 AD), Adab al-Muluk, prepared and presented by Dr. Abd al-Hamid Hamdan, Cairo: Alam al-Kutub. [in Arabic]
- Khaqani Sharvani, Afzal al-Din Badil ibn Ali Najjar (2006), Divan of Khaqani Sharvani, with a comparison and correction, introduction and annotations by Seyyed Zia al-Din Sajjadi, Tehran: Zavvar [in Persian].
- Razmjo, Hossein (2002), The Territory of Iranian Epic Literature, Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Rudaki, Jafar bin Mohammad (2012), Rudaki's Divan, with explanation, criticism and analysis of Ahmadnejad's complete poems, Tehran: Ketab Ame. [in Persian]
- Saad Salman, Masoud (1983), Divan Masoud Saad Salman, edited by Gholamreza Rashid Yasemi, introduction by Naser Hayeri, Tehran: Golestani Publications. [in Persian]
- Safa, Zabihollah (1999), History of Literature in Iran, Vol. 1, Tehran: Ferdows. [in Persian]
- Tabasi, Hamid (2001), "Farrokhi against Mythology", Kayhan Farhangi, No. 183, pp. 50-53. [in Persian]

5 Abstract

- Asjadi Marozi, (1969), *Divan of Professor Asjadi Marozi*, edited and annotated by Shahab Taheri, Tehran: Avicenna. [in Persian]
- Amaq Bukharaie, Shahab al-Din (2012), *Divan of Shahab al-Din Amaaq Bukharaie*, edited by Alireza Shabanloo. Tehran: Azma Publishing House. [in Persian]
- Amaq Bukharaie, Shahab al-Din. (1950). *Divan Amaq Bukhari*, with comparison, correction, introduction and compilation by Saeed Nafisi, Tehran: Foroughi Bookstore. [in Persian]
- unsori Balkhi, Abolghasem Hassan bin Ahmad (1984), *Divan unsori Balkhi*, edited by Seyyed Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran: Sanai Library [in Persian].
- Farrokhi Sistani, Abolhassan Ali bin Jologh (1956), *Divan Hakim Farrokhi Sistani*, edited by Seyyed Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran: Iqbal [in Persian].
- Qatran Tabrizi (1983), *Divan Hakim Qatran Tabrizi*, edited by Mohammad Nakhjavani, Tehran: Qoqnos. [in Persian]
- Cassirer, Ernest (1983), *The Myth of State*, translated by Yadollah Moqen, Tehran: Hermes [in Persian].
- Kamal al-Din Ismail, Abolfazl (1969), *Divan Khlaq al-Ma'ani Kamal al-Din Ismail Isfahani*, with an introduction, footnotes, comments and lists, by Hossein Bahr al-Olumi, Tehran: Dekhoda Bookstore. [in Persian]
- Mokhtari, Mohammad (1990), *Epic in the National Mystery*, Tehran: Toos. [in Persian]
- Mokhtari Ghaznavi, Osman (1998), *Shahryarnameh*, by Gholamhossein Bigdali, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Moezzi, Amir al-Shoara Mohammad bin Abdul Malik Neishaburi (1983), *Kuliiat Divan Moezzi*, with an introduction and correction by Nasser Hayeri, Tehran: Marzban Publishing.
- Manouchehri Damghani, Abul-Najm Ahmad bin Qos ibn Ahmad (1968), *Divan Manouchehri Damghani*, by Seyyed Mohammad Dabirsiyaghi. Tehran: Zovar. [in Persian]
- Naser Khosrow, Abu Mo'in Hamid al-Din Naser bin Khosrow Qobadiani (1978), *The Poetry Collection of Hakim Naser Khosrow Qobadiani, Volume 1*, edited by Mojtaba Minovi and Mehdi Mohaqeq, Tehran: McGill University, Canada, Institute for Islamic Studies, Tehran Branch. [in Persian]
- Nezami' Aruzi Samarqandi, Ahmad bin Omar bin Ali (1983), *Chahar Maghaleh*, edited by Mohammad Mo'in, Tehran: Sada'i Mo'asar. [in Persian]
- Nezami' Ganjavi, Elias bin Yusuf (1987), *Khosrow and Shirin*, with corrections and annotations by Hassan Vahid Dastgerdi, with the efforts of Saeed Hamidian, Tehran: Qatra Publishing. [in Persian]
- Nezami' Ganjavi, Elias bin Yusuf.(1988. A), *Layli and Majnun*, with corrections and annotations by Hassan Vahid Dastgerdi, with the efforts of Saeed Hamidian, Tehran: Qatra Publishing . [in Persian]
- Nezami' Ganjavi, Elias bin Yusuf. (1981). *Makhzan al-Asrar*, with corrections and annotations by Hassan Vahid Dastgerdi, with the efforts of Saeed Hamidian, Tehran: Qatra Publishing. [in Persian]

Abstract 6

- Nezami' Ganjavi, Elias bin Yusuf. (1988. B), Haft Peykar, with corrections and footnotes by Hassan Vahid Dastgerdi, with the help of Saeed Hamidian, Tehran: Qatra Publishing House. [in Persian]
- Yusuf and Zulaykha (1344 AH/ 1925 AD), corrected by Mirza Mahmud Adib Shirazi, Mumbai: Mozaffari Press. [in Persian]
- Anchor, Robert (1978), "History and Play: Iohan Huizinga and His Critics," History and Theory 17, pp: 68-69
- Burke..Peter.(1998, mentalities. In Global Encyclopedia of Historical Writing: K – Z , ed.D. R. Woolf. Taylor & Francis
- Confino, Alon,(1997). Collective Memory and Cultural History, Problems of Method, The American Historical Review, Published by: Oxford University Press, Vol.102, No.5, PP: 1386-1403.
- Febvre, Lucien (1938), "Psychologie et histoire," Encyclopedie Franigaise 8, pp: 8 12/3-8 12/7.
- Hegel, G.W.F. (1975). Aesthetics, Translated by T. M. Knox, Oxford U.P, PP. 1040-1090.

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی دوره غزنوی و سلجوقی به کمک نظریه تاریخ ذهنیت‌ها

مصطفی آرزومند لیالکل*

چکیده

دوره غزنوی و سلجوقی دوران رونق ادبیات مدحی است. از آنجا که هدف ادبیات مدحی خوشامد ممدوحان است انتظار می‌رود با وجود تعصبات دینی و پایبندی سخت به سیاست‌های بغداد و جو حاکم بر دربارها و نخبگان سیاست‌زده و اصالت نژادی حاکمان، اندیشگان و مفاهیم ایرانی-شاهنامه‌ای جایگاهی در ستایش ممدوحان نداشته باشد. با این وجود مضامین و زبان شعری قصاید مدحی بسیار متأثر از ذهنیت ایرانی و زبان شاهنامه‌ای است و این هم‌زمان با سرودن و رواج شاهنامه است. در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی تأثیر شاهنامه بر ذهنیت و زبان ادبیات مدحی با کمک نظریه تاریخ ذهنیت‌ها کاویده شده است. از نتایج پژوهش برمی‌آید پندارهای عامه با تأثیر شگرف بر روح زمانه جهان اندیشگانی و دستگاه مفهومی دوره را متأثر ساخته و از این راه در مدایح شاهان وارد شده است و چون حاکمان ترک این سلسله‌ها در پی کسب مشروعیت مردمی بوده‌اند، این پیامد را مطلوب یافته و حمایت کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: دوران غزنوی و سلجوقی، ادبیات مدحی، روح زمانه، شاهنامه، تاریخ ذهنیت‌ها.

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران،
Mostafa.arezomand@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۱، تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱

۱. مقدمه

بین حماسه - به عنوان یک ژانر - و تاریخ - به مثابه بستر وقوع حوادث و بازشناسی و ریشه‌یابی زمینه‌ها و عوامل پدیده‌های مختلف انسانی پیوندی ناگسستنی و ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد. هگل حماسه ملی هر کشور را شناسنامه و کتاب هویتی آن کشور خوانده است. (Hegel, 1975: 1040).

چنین گزاره‌ای می‌تواند مانیفستی برای بازخوانی فلسفه حماسه‌سرایی ملی به شمار آید. بی‌گمان کتاب ملی - که بازنمایی هویت جمعی و قومی در گذرگاه تاریخی هر ملت از شکل‌گیری تا استقرار است - سندی ماندگار و مهم در بازشناسی هویتی و معرفتی است و به همین اعتبار تأمل ژرف در مناسبات پیرامنتی و پسمامتی آثار فاخر و شکوه‌مند ملی و حمایت ذهنیت عامه از آن، تاریخ شکل‌گیری ذهنیت و رفتاری را برای مخاطبان عام و خاص آشکار می‌سازد. (آرزو مندلیاکل، ۱۴۰۱: ۳۰)

شاهنامه در میان آثار ادبی فارسی از چنین جایگاهی برخوردار است و بازاندیشی تاریخی و فلسفی به عوامل و نمودهای استمرار و نفوذ آن در تاریخ ذهنیت عامه می‌تواند راهگشای شناسایی عمیق‌تر هویت ملی به‌شمار آید.

کارکرد ادبیات مدحی و درباری هر چند خوش‌آمد و جلب رضایت حاکمان و ممدوحانی است که التفاتشان به شعر جهت کسب شهرت و محبوبیت و جاودانه کردن نام و در واقع خودبینی و خودپسندی است اما چون شاعر مداح در فرهنگ خاص جامعه رشد می‌کند و ذهن و زبان او در فضای فکری و زبانی مخصوص جامعه شکل می‌گیرد، مدح او نیز بسیار متأثر از جهان‌اندیشگانی همان جامعه و روح زمانه است. بنابراین از زبان و ذهن جامعه، مفاهیم و مضامین و زبان شعرش را برمی‌گزینند. از این دیدگاه چون به ادبیات مدحی بنگریم خواهیم یافت، واژگان و عبارات مورد استفاده هر شاعر برای تعریف و تمجید از ممدوح، بیانگر زبان و اندیشه جامعه شاعر می‌تواند باشد و چون زبان و فضاهای ذهنی در هر دوره متغییر است، واژگان و مفاهیم شاعران مداح در ادوار مختلف بستگی به میزان تحول و تغییر ذهنیت‌ها ممکن است با دوران قبل و بعد خود فرق داشته باشد؛ از این نظر، ادبیات مدحی می‌تواند ارزش‌ها و مفاهیم هر دوره را به نمایش گذارد.

دوران غزنوی و سلجوقی دوران رونق شعر مدحی در ادبیات فارسی بود. هم‌زمان اندیشه‌های حماسی و گرایش‌های ملی در تمام فضاهای ذهنی و زبانی جامعه حضور داشت و جریان حماسه‌گرایی و حماسه‌سرایی رواج فراوان یافته بود. اشعار مدحی نیز

همچون دیگر گونه‌های ادبی از این گرایش عمومی جامعه تأثیر پذیرفته‌اند و با کمک مفاهیم حماسی، گاه سعی دارند ممدوح خود را تا سر حد شخصیت‌های افسانه‌ای و اسطوره‌ای بالا ببرند و با شاهان و بزرگان و پهلوانان ملی مقایسه کرده و حتی از آن‌ها فراتر جلوه دهند. استفاده شاعران از چنین فضای ذهنی و زبانی جامعه، نمودهای متفاوتی در شعر مدحی دارد و چون ممدوحان، اصالتاً ایرانی نبوده و چندان تعصبی و علاقه‌ای بر حفظ مبانی فکری و زبانی ملی و حماسه‌های ایرانی نداشتند و اساساً هدف از پرورش این شاعران تقویت دستگاه تبلیغی حاکمیت برای مشروع نمایاندن حکومت نامشروعشان بود، بنابراین اگر برای تحقق این هدف نیاز به نفی و تحقیر و انکار مفاهیم و شخصیت‌های ملی و اسطوره‌ای و حتی خود شاهنامه فردوسی بود، دریغ نکرده و دست بدین کار زده‌اند، چنان که گاهی این اندیشه‌ها بخش بزرگی از محیط فرهنگی دربارها را تشکیل می‌دادند.

در این پژوهش به کمک نظریه تاریخ ذهنیت‌ها، تأثیر شاهنامه بر ذهنیت و زبان ادبیات مدحی دوران غزنوی و سلجوقی به عنوان یکی از نشانه‌های تغییر در روح زمانه و تأثیرپذیری رفتارهای اعیان از پندارهای عامه، تبیین می‌شود و به این سوال پاسخ داده می‌شود که مفاهیم و زبان ادبیات مدحی چرا و چگونه از مفاهیم ایرانی-شاهنامه‌ای متأثر بوده است؟

۲. پیشینه تحقیق

شاهنامه فردوسی نه تنها در گونه حماسه‌های ملی و تاریخی ایران تأثیرگذار بوده است، بلکه در شکل‌گیری و تداوم ساختارهای زبانی و فکری بسیاری از آثار ادبی بعدی نیز نقش داشته است. درباره تأثیر شاهنامه بر ذهنیت و زبان شعر مدحی تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده است، هر آنچه هست حاصل اشارات و گزارش‌های کتب تذکره و تاریخ ادبیات و یا مقدمه مصححان بر دیوان‌ها است که آن‌ها نیز به استثنای تاریخ ادبیات ذبیح‌الله صفا که سعی در معرفی بستر فکری و فرهنگی و سیاسی دوران دارد، به روح زمانه و ذهنیت عامه در ادب مدحی توجهی نداشته‌اند بلکه مدح را حاصل سبک شخصی و یا سبک دوره دانسته‌اند. البته پیرو علاقه به شناخت سبک شاعران و گاه مطالعات زبانی، اشارات پراکنده‌ای به جهان اندیشگانی و زبان شاعران شده است؛ نظیر مقاله «بررسی تأثیرپذیری خاقانی از شاهنامه فردوسی در مضامین مدح و مفاخره» (۱۳۹۶) از حسین مسجدی و امین قلی‌زاده، که تأثیر شاهنامه را در دو مضمون مدح و مفاخره بر شعر خاقانی بررسی کرده است.

نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهه شعبانی با عنوان «مدح و ستایش در شعر فارسی از آغاز تا پایان قرن پنجم هجری (سبک خراسانی)» (۱۳۹۰) که با راهنمایی علی‌اصغر باباصفیری در دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان انجام شده، بسامد مضامین گوناگون و مصداق‌های مدح بررسی شده است.

بررسی‌ها درباره تاریخ ذهنیت نیز گویای آن است که تاریخ ذهنیت در سالیان اخیر در ایران، به واسطه ترجمه چند کتاب در زمینه فلسفه تاریخ و روش‌شناسی تاریخ، کمابیش مطرح شده است. چند مقاله و پایان‌نامه نیز، در حوزه معماری ایرانی، باتکیه بر تاریخ ذهنیت نوشته شده است. هم‌چنین مقاله «تاریخ فرهنگی» نوشته جان آر. هال به ترجمه عباس احمدوند در مجله «کتاب ماه تاریخ و جغرافیا» آمده است. در تاریخ‌نگاری ذهنیت در ایران، برخی از محققان به بررسی تحول و تغییرات نگرش‌ها، تصورات و باورهای مردم در دوره‌های مختلف تاریخ ایران پرداخته‌اند. این حوزه بیشتر در قالب تاریخ اجتماعی و فرهنگی، و به ویژه در قرون وسطی و دوران مدرن مورد توجه قرار گرفته است. نخستین پژوهشی که از منظر تاریخ ذهنیت عامه به شاهنامه پرداخته است، رساله دکتری مصطفی آرزومندلیالکل با عنوان «تحلیل نقش شاهنامه در ذهن و زبان ایرانی در دوره غزنوی و سلجوقی بر اساس نظریه تاریخ ذهنیت عامه» (۱۴۰۰) است که به راهنمایی سیدعلی قاسم‌زاده در دانشکده ادبیات دانشگاه بین‌المللی امام‌خمینی (ره) دفاع شد و هم‌چنین مقاله «تاریخ ذهنیت و مطالعات شاهنامه» (۱۴۰۰) از مصطفی آرزومندلیالکل و سیدعلی قاسم‌زاده در مجله پژوهش‌نامه ادب حماسی چاپ شده است که در آن نویسندگان سعی کرده‌اند تاریخ ذهنیت عامه را به عنوان روشی نو در مطالعات شاهنامه معرفی کنند. همان نویسندگان در پژوهشی با عنوان «تحلیل تأثیر ذهنیت عامه نسبت به اصالت نژادی در حکمرانی غزنویان و سلجوقیان» (۱۴۰۲) چاپ شده در *دوماهنامه علمی-پژوهشی فرهنگ و ادبیات عامه*، تأثیر پندارهای عامه را نسبت به نسب‌سازی‌های شاهنامه‌ای-ایرانی در دوره غزنوی و سلجوقی بررسی کرده‌اند. در این پژوهش‌ها *شاهنامه* و زبان فارسی، عامل حفظ مؤلفه‌های ملی معرفی یا بررسی شده‌اند. اما هیچ‌کدام از دریچه تاریخ ذهنیت عامه به بررسی ذهنیت و زبان نوع ادبی خاصی در بستر اجتماعی و تاریخی نپرداخته‌اند. در این پژوهش به کمک نظریه تاریخ ذهنیت‌ها نشان داده شده است چگونه ذهنیت عامه و روح زمانه متأثر از اندیشه‌های ملی که با ظهور شاهنامه و رواج ادبیات حماسی، جانی دوباره گرفته بود، بر مؤلفه‌های ذهنی و زبانی شعر مدحی دوره غزنوی و سلجوقی تأثیر گذاشته است.

۳. مبانی نظری تحقیق

مطالعات فرهنگی بررسی و شناخت چندسویه جامعه با کمک گرفتن از همه مصالح و مواد موجود است که در آن نقش افکار، ادبیات، زبان، تاریخ و هنر برجسته می‌نماید.

مطالعات تاریخ فرهنگی و تاریخ ذهنیت به نوعی بازخوانی فرآیندهای تولید، توزیع و کاربست معانی و نمادها در میان انسان‌ها، گروه‌ها و ملت‌هاست. این‌که چگونه معناها تولید شده‌اند و نمادها چگونه تفهیم شده‌اند، نمادها چگونه به لحاظ تاریخی برساخت شده‌اند، یا فرآیندهایی که معانی و نمادها به صورت گفتمان‌ها و بازنمایی‌ها در غالب متون ادبی، متنی و بصری تولید و تکثیر شده‌اند. (آرزومندلیالکل و قاسم‌زاده، ۱۴۰۰: ۱۷)

مطالعات جدید تاریخ برای جبران دو ضعف بزرگ تاریخ‌نگاری سنتی به وجود آمد که همانا نادیده گرفتن عامه و عینیت‌گرایی بیش از حد بود. در واقع مورخان به پایه‌های فکری و پندارها و اعمال عامه روی آوردند که حاصل آن پیدایی رویکردی در تاریخ‌نگاری جدید بود که به تاریخ ذهنیت عامه مشهور شد. اساساً «تاریخ ذهنیت حاصل توجه به «پندارهای عامه» به جای «کردارهای اعیان» بود.» (استنفورد، ۱۳۸۷، صص. ۱۸-۱۹). بنابراین

منظور از تاریخ ذهنیت یا تاریخ طرز نگرش، ذهنیت‌گزیدگان جامعه در طول تاریخ نیست؛ زیرا ذهنیت‌گزیدگان موضوع تاریخ اندیشه و مرحله نخست تاریخ فرهنگی است [که رویکردی آرمان‌گرا دارد]. ذهنیت یا طرز نگرش مفهومی است که آن را برای فهم و توضیح وضع فرهنگ‌های گذشته در موضوع‌هایی به‌کار گرفته‌اند که در نظر مورخان متعارف غریب یا دستکم «نامدرن» است (Burke, 1998:6).

«از دهه ۱۹۲۰ برخی از مورخان فرهنگی به این نتیجه رسیدند که رویکرد آرمان‌گرا دچار مشکلات و محدودیت‌هایی است؛ از جمله این‌که در آن فرهنگ عوام مغفول می‌ماند» (Hutton, 1991:237)،

لذا این اندیشه در طی دهه‌های بعدی سده بیستم رفته‌رفته قوام گرفت که اگر آرمان‌ها و خواسته‌های عامه این فرصت را نیافته‌اند که در قالب آثار شاخص معماری و هنر و گزارش‌های تاریخی به دست ما برسند، بدین معنا نیست که اهمیت نداشته‌است، بلکه جریانی کم و بیش پنهان و ناشناخته‌ای وجود داشته که خواسته‌ها و آرمان‌ها و اندیشه‌های عامه را نه شریف و فاخر، بلکه فرومایه شمرده و شایسته بررسی ندانسته‌اند. اگر نوعی دیگر از تاریخ، مستقل از تاریخ اندیشه، به نگرش‌های مردم عادی

و به زندگی روزمره اختصاص یابد، چشم‌اندازهایی تازه پیش روی مورخان گشوده خواهد شد. (آرزومندلیالکل و قاسم‌زاده، ۱۴۰۰: ۱۸)

«از آن‌جا که ایشان این جنبه‌ها را بیشتر در «ذهنیت» عوام می‌جستند، این نوع از تاریخ فرهنگی را «تاریخ ذهنیت» خواندند. (Hutton, 1991: 238)

از ویژگی‌های این مکتب، توجه به روح جمعی و نگرش‌های جمعی است که به این طریق سعی داشتند به تاریخ تام یا کامل دست یابند. در تاریخ خاطره جمعی همچنان به فرهنگ عوام توجه می‌شود؛ اما اساس بر این است که افق ذهنی هر جامعه یک کل واحد است و ساخته‌های عوام و خواص از جهان واحد فرهنگی برمی‌آید و میان آن‌ها انشقاق بنیادی نیست. پس می‌توان از شناخت ذهنیت خواص نیز به ذهنیت عوام پی برد. در تاریخ ذهنیت جمعی یا تاریخ خاطره جمعی آثار و ساخته‌ها و شواهد تاریخی را مظهر و نماد ذهنیت مردم گذشته می‌شمرند و معتقدند باید در پس این ظواهر، در پی شناخت ذهنیت تاریخی، باورها، عادات و آثار نمادین آنان بود. (Confino, 1997: 1389) موضوع تاریخ ذهنیت جنبه‌های فرهنگی ذهن و به عبارتی جنبه‌های روانشناسی جمعی است. (Hotton, 1999: 845) در نظریه تاریخ ذهنیت بیش از هر چیز با سه مفهوم یا مقوله سروکار داریم: نخست، «توجه به روح زمانه» دوم، «آشنایی با دانش هرمنوتیک» و سرانجام «الگوهای فرهنگی جامعه در دوره مورد مطالعه».

۴. بحث و یافته‌های تحقیق

۱.۴ شاهنامه و ذهنیت ایرانی دوره غزنوی و سلجوقی

همواره در معرفی و شناخت بنیادهای هویتی و معرفی، حماسه یک رکن جدایی‌ناپذیر است. متفکرانی چون ارنست کاسیرر (Ernst Cassirer) و گوستاو یونگ (Carl Gustav Jung) در شکل‌گیری هویت ملی - تاریخی ملت‌ها برای حماسه‌های ملی نقش مهمی قائل‌اند. کاسیرر معتقد است «هر ملتی تاریخ خود را نه بریده از الگوهای کهن خویش بلکه منطبق و هماهنگ با آن می‌سازد» (کاسیرر، ۱۳۸۲: ۱۵۰).

سخن کاسیرر می‌رساند که ارزش‌ها، آرزوها و عملکردهای هر ملتی بر مبنای الگوهایی شکل می‌گیرد که در حافظه قومی و ملی آن‌هاست، هر چند امکان دارد این الگوها در ترکیب و شکل متفاوتی برساخت شود. در واقع حافظه قومی گرایش به مفاهیمی را

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکل) ۱۳

توجیه می‌کند؛ اما ارائه ترکیبی معین از آن مفاهیم تحت تأثیر سیاست و حکومت است.
(آرزومند لیالکل و قاسم‌زاده، ۱۴۰۰: ۱۹)

«شکل و محتوای حماسه به معنای واقعی، جهان‌بینی کامل و تجلی عینی روح ملی است.» (مختاری، ۱۳۷۹: ۷۲).

اولین فرمانروایان دولت غزنوی به علت حضور در دربارهای سامانی با مظاهر فرهنگ ایرانی آشنایی داشتند اما بالطبع شخصیت قومی و جهان‌اندیشگانی و ذهنیت آن‌ها تحت تأثیر زندگی خشن و قبیله‌ای و دور از آداب و فرهنگ ایرانی بود. آن‌ها هرچند تربیت یافتگان فرهنگ سامانی-ایرانی بودند اما از آن‌جا که غلامانی بودند که به لطایف‌الحیلی به قدرت و مکتبی دست یافته بودند، طبیعتاً بعد از گذراندن دوره مملوکی، هوس قدرت‌نمایی داشتند و برای این هدف به هر لونی درمی‌آمدند و گاه موضعی ملی-ایرانی و گاه اسلامی-عربی می‌گرفتند. فرهنگ غالب و پیشرو این دوران، فرهنگ نخبگانی بود که به سلطنت ترکان غزنوی و سلجوقی و خلافت بغداد وابسته بودند، نه به لایه‌ها و طبقات اجتماعی و توده مردم. این رابطه دو سویه است، چرا که خلفا و سلاطین اسباب معاش و رفاه و شهرت اهل علم و ادب وابسته به خود را کفایت می‌کردند، اهل فرهنگ نیز برای خلد نام سلاطین و خلفا کتب علمی و ادبی و دیوان‌های شعر را تقدیم به آن‌ها و مشحون از مدح و ثنای ممدوحان می‌نمودند و این رابطه را حرمت اهل فرهنگ و قلم می‌نامیدند. چه بسا شاعران و نویسندگان نیز از این تعامل ناراضی نبودند، چرا که این دربارها باعث شهرت و آوازه آن‌ها و هم‌چنین حفظ و صیانت از آثارشان بود. این ارتباط رویه‌ای شد که در کتب این دوران به آن اشاره شده است. نظامی عروضی می‌گوید: «چنان‌که به شعر نیک شاعر معروف شود، شاعر به صله گران معروف شود و این دو مثل زمانه‌اند.» (نظامی عروضی، ۱۳۸۲: ۷۵) باید توجه داشت

اصولاً سنت ادبی قابل توجهی در غزنه و زابلستان وجود نداشت که بر مبنای آن بنایی ادبی ساخته شود، دربارهای کوچک‌تر نظیر دربارهای گوناگون سیستان و ری از مراکز مهم علوم ایرانی بودند اما محمود یا این مراکز را از میان برداشت یا به ضعف و انحطاط کشاند. (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۳۴)

نمونه قابل لمس در بده بستان‌های میان دربار غزنوی با نخبگان و اهل فرهنگ سیاست‌زده از مردم دور را می‌توان در توصیفات و توجیهاتی که درباره لشکرکشی‌های جاه و مال طلبانه محمود به هند آمده، مشاهده کرد که در منابع تاریخی و ادبی آن دوره از آن با

عنوان جهاد با کفار و به منظور گسترش اسلام در بلاد جدید دفاع کرده‌اند و این نگاه در ژانر حماسه که اساس آن باید حفظ خاک و هویت ملی باشد وارد شده‌است. «در این نوع حماسه‌ها، اشعار سرایندگانی نظیر اسدی توسی و ... تا حد زیادی بازتاب مبارزات آن عصر با کفار هند است که هم‌سنگ و معادل دشمنان سلحشوران ایران باستان می‌باشند.» (همان: ۱۳۵)

در دولت غزنوی و سلجوقی با وجود همه تعصبات دینی و پایبندی سخت به سیاست‌های بغداد برای «رضای دل خلیفه»، مفاهیم و ارزش‌های فرهنگی ایرانی و ملی در جلوه‌ها و مظاهر مختلف میان طبقه حاکمان نفوذ می‌کرد. این نفوذ را می‌توان در نوع پوشش، برگزاری مراسم خاص، نظام اداری و نحوه اداره کشور، نوع جنگ‌افزارها و از همه مهم‌تر در نوع نام‌گذاری‌ها و نسب‌سازی‌ها مشاهده کرد. (برای آگاهی بیشتر بنگرید به آرزومندلیالکل، مصطفی و سیدعلی قاسم‌زاده، ۱۴۰۲: ص ۱۲ به بعد) و (آرزومندلیالکل مصطفی، ۱۴۰۱: ص ۳۶ به بعد) در دیوان شعرای مداح و متون تاریخی این دوران اشاراتی از نسبت‌دادن سلاح‌های ایرانی به پادشاهان و شاهزادگان غزنوی وجود دارد. «آداب‌الملوک» فصلی درباره جنگ‌افزارهای سلاطین غزنوی دارد و برای هر کدام از شاهان غزنوی سلاحی ویژه معرفی می‌کند. (برای آگاهی بیشتر بنگرید به ثعالبی، ۱۴۲۸: ۹۴-۹۵) در منابع این عصر بارها به این موضوعات و اشارات پرداخته شده‌است. این نفوذ ذهنیت عامه میان طبقه اعیان دو دلیل عمده داشت. نخست: گسترده‌ی اعتقادات عامه در تمام لایه‌های جامعه در جای‌جای کشور و هم‌رنگ شدن خواص با آن‌ها برای کسب مشروعیت مردمی، دوم: نفوذ و رشد افرادی از طبقه عامه به مدارج بالای نظامی، اداری و سیاسی کشور که گرایش‌های ملی و آیینی خود را حفظ کرده بودند.

در جوی که در دربار و میان نخبگان سیاست‌زده وجود داشت، مدح و وصف شاهان و حاکمان و دستگاه آنان با مفاهیم شاهنامه‌ای و ایرانی طبیعتاً نباید جایگاهی داشته باشد. با این وجود دیوان شاعران درباری از تشابه و این‌همانی شاهان ترک غزنوی و سلجوقی و خوارزمشاهی و ... به شاهان و پهلوانان شاهنامه‌ای پر است. کاربرد این مفاهیم در شعر مدحی دلیلی جز سیطره افکار ملی بر ذهن و زبان دوران و تأثیر اعیان از پندارهای عامه نمی‌تواند داشته باشد و این زمانی است که شاهنامه پس از سرایش، میان ایرانیان رواج یافته است. نکته آنکه در دیوان‌های شعری قبل از شاهنامه چنین اشارات گسترده‌ای به اسطوره‌های ایرانی نیست. مثلاً در دیوان رودکی تنها پنج بار به نام‌های شاهنامه‌ای اشاره

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکل) ۱۵

شده است که نام رستم و سام هر کدام دو بار و درفش کاویان یک بار آمده است. (برای آگاهی بیشتر بنگرید به رودکی، ۱۳۹۱: صفحات ۴۹ و ۶۰ و ۶۱ و ۸۱ و ۹۰) مورخان ذهنیت‌ها تلاش می‌کنند مسائل فرهنگ را در بستر اجتماعی و سیاسی خود، ارزیابی کنند.

مطالعه هویزینگا، «زوال قرون وسطی»، برای نشان‌دادن این بود که چگونه باوری از جهان می‌تواند از طریق زیبایی و انسجام، بر ذهن انسان‌ها تا مدت‌ها پس از ناپدید شدن واقعیت‌های سیاسی و اجتماعی‌ای که قرار بود فهم شود، تأثیرگذار باشد. (Anchor, 1978: 68-69)

در دوره غزنوی و سلجوقی اغلب این تشابه و مدح‌ها از روی میل و علاقه شخصی و نسب خانوادگی و قومی و یا دینی و اعتقادی شاهان و اعیان نبوده است، چرا که حاکمان این سلسله‌ها از نظر نژاد، ایرانی نبودند و دین‌شان اسلام شده بود. بنابراین اگر می‌بایست مفاهیمی در مدح آن‌ها بر مبنای ریشه‌های خانوادگی و قومی و یا بر پایه دین پذیرفته شده آن‌ها استفاده می‌شد، طبیعتاً مفاهیم غیرایرانی بود اما می‌بینیم که در اشعار مدحی گرایش به مفاهیم ایرانی شکل می‌گیرد. دستگاه مفهومی و ذهنی این دوره ایجاب می‌کرد تحت تأثیر ذهنیت عامه و روح زمانه و پاره‌ای از ملاحظات سیاسی و فرهنگی، مفاهیم ایرانی در مدح شاهان و حاکمان استفاده می‌شود و این نشان‌دهنده قدرت نفوذ شاهنامه در ذهن و زبان ایرانی از عامه تا اعیان است.

۲.۴ گرایش‌های ادبیات مدحی و درباری دوره غزنوی و سلجوقی

حاکمان غزنوی و سلجوقی دانسته بودند که بقای نامشان در گرو کسب مشروعیت نزد عامه ایرانی است، به همین منظور گاه توجهاتی به اندیشگان مردمی و باورهای ایرانی و شاهنامه نشان می‌دادند. محبوبیت و نفوذ روایت‌های شاهنامه در ذهن و زبان ایرانیان باعث گرایش بیشتر این شاهان به مفاهیم ملی و شاهنامه‌ای بود. در چنین فضایی واکنش‌هایی متفاوت از شاهان ترک می‌بینیم. گاه همراه با پذیرش و توجه و گاه در مقام مقایسه و تقابل -که بیشتر با رنگ و بوی طرد و انکار شاهنامه بوده است- . گاه چون سلطان محمود با سراینده شاهنامه و اثرش رفتاری نامعقول داشتند و گاه چون سلطان مسعود بن ابراهیم غزنوی به شاعر دربار دستور سرودن شاهنامه‌ای در وصف اعمال خودشان به سبک شاهنامه فردوسی می‌دادند و یا چون بونصرپارسی، از غزنویان هند، دستور می‌دادند تا

منتخبی از شاهنامه فردوسی برای آنان فراهم آوردند. (نک. سعدسلیمان، ۱۳۶۲: ۵۶۵) زمانی نیز همچون سراینده یوسف و زلیخا به انکار و حتی توهین به فردوسی می‌پرداختند. این کنش‌ها نموده‌های تأثیر ذهنی و زبانی جهان اندیشگانی ایرانی از مجری شاهنامه بر شاعران مداح این دوران است.

توجه به هویت ایرانی در میان ادیبان ایرانی دوره غزنوی و سلجوقی رویکرد یکسانی نداشت. از نگاه هویتی، آثار منظوم این دوره سه دسته‌اند: الف- آثار با رویکرد ایران‌گرایانه که مهم‌ترین آن‌ها، منظومه‌های حماسی هستند. قرن چهارم تا ششم را می‌توان اوج سرایش داستان‌های کهن فارسی دانست. «از این دوره منظومه‌های حماسی متعددی که به شخصیت‌های اساطیری ایران می‌پرداختند، باقی مانده‌است.» (رزمجو، ۱۳۸۱: ۱/ ۱۲۰) ب- آثاری با نگاه منفی به هویت ایرانی که «نگاهی تحقیرآمیز به میراث ایرانی داشتند و آن را به گبران منسوب می‌کردند و با تکیه بر هویت اسلامی به نفی میراث ایرانی می‌پرداختند.» (پرگاری و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۲) منظومه یوسف و زلیخا که «در قرن ششم سروده شده و شاعر آن ناشناخته است.» (صفا، ۱۳۷۸: ۱/ ۴۹۰) مهم‌ترین اثر در این گروه است. در آغاز آن داستان‌های ایرانی «دروغ» توصیف شده‌است و سراینده از به نظم درآوردن برخی داستان‌های باستانی ایران ابراز ندامت می‌کند. (یوسف و زلیخا، ۱۳۳۴ق: ۵) ج- دیوان شاعران: دیدگاه هویتی این آثار به اندازه دو گروه قبلی آشکار نیست و «رویکرد سراینده‌گان در لابه‌لای ابیات آن پنهان است.» (پرگاری و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۲) «در اکثریت قصاید این دوران از شخصیت یا داستانی مرتبط با ایران یاد شده است.» (همان: ۲۹) در این گونه قصاید اغلب شاعر می‌کوشد ممدوح را بالاتر از همه شخصیت‌های تاریخی و اسطوره‌ای قرار دهد. اوج این نوع نگاه در دوره غزنوی در قصاید مدحی فرخی (ر.ک طبسی، ۱۳۸۰: ۵۳) و در دوره سلجوقی در قصاید مدحی معزی است.

کاربرد گسترده واژه ایران و مشتقاتش در کنار نام‌بردن از پهلوانان و شخصیت‌های شاهنامه‌ای در شعر غزنوی و سلجوقی، گواه آن است که ادبیات منظوم این دوران چه در قالب آثار حماسی و چه در قالب اشعار مدحی، نقش مهمی در حفظ روح قومی و روح ملی و هویت ایرانی داشته‌است. نیز توصیف جشن‌های ایرانی و بازتاب گسترده آن در ادبیات مدحی از جمله قصاید نوروزی و مهرگانی و سده و ... و شرح شکوه برگزاری آن‌ها در این دوران، هر چند هم در راستای خوش‌آمد و جلب رضایت ممدوحان و کسب صله بوده باشد، نشاندهنده قدرت باورهای عامه و نفوذ جهان اندیشگانی ایرانی بر کنش‌های

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکل) ۱۷

شاهان غزنوی و سلجوقی است که از این راه در پی تشبّه به شاهان ایرانی - شاهنامه‌ای و کسب مشروعیت مردمی بودند.

۳.۴ نمودهای تأثیر شاهنامه و ذهنیت ایرانی در شعر مدحی دوره غزنوی و سلجوقی

نمود شاهنامه در ادبیات مدحی دوره غزنوی و سلجوقی نشان از جهان اندیشگانی و تجهیزات ذهنی این دوران است.

مورخ ذهنیت‌ها توسط ساختارها به همه فرم‌هایی اشاره می‌کند که فعالیت ذهنی را منظم می‌کنند، خواه این‌ها تصاویر زیبایی‌شناسی، قوانین زبانی، نشانه‌های رفتاری، آیین‌های مذهبی، یا آداب و رسوم اجتماعی باشند. مورخ ذهنیت‌ها با توصیف این الگوها که بیان ایده‌ها را شکل می‌دهند، جهان ذهنی‌ای را ترسیم می‌کند که فرهنگ را با ویژگی‌های اساسی آن عرضه می‌کند. (Hutton, 1991: 239)

دوران غزنوی و سلجوقی اصلی‌ترین مضمون قصیده‌ها، مدح است. شاعران این دوران در مدیحه پردازی‌ها، به اغراق در وصف بسیار علاقه داشتند. به همین منظور جهان فرامادی و فرازمینی اسطوره‌ها که در شاهنامه بازتاب یافته است، برای آن‌ها بسیار جالب توجه بود و از مضامین شاهنامه‌ای بهره فراوانی برده‌اند. این گرایش شاعران با فضای فرهنگی و روح حاکم بر ذهن و زبان جامعه غزنوی و سلجوقی به دلیل رواج مردمی اندیشه‌های ملی که با پیدایش شاهنامه توانی دوچندان یافته بود، هم‌خوانی داشت. در این دوران به دلیل ظلم و فساد طبقه حاکم، مردم به جهان امن اسطوره‌ها پناه برده بودند و افکار شاهنامه‌ای بخش عمده‌ای از ذهنیت و زبان عامه را تسخیر کرده بود. شاهنامه آرمانشهری را در ذهنیت عمومی تداعی می‌کرد که از نظر روحی بسیاری از ناکامی‌ها و شکست‌های ملی را برای مردم جبران و یا قابل تحمل می‌کرد. به همین سبب شاهنامه که خود شاهکاری زبانی بود، جلوه خاصی در زبان ملی می‌یافت. شاعران مداح با آگاهی کامل، از این ویژگی ذهنی و زبانی جامعه، برای مدح ممدوحان استفاده می‌کردند و سلاطین و ممدوحان نیز که از توان شعر در اقتناع ذهنیت عمومی آگاه بودند، از این خدمت شاعران مداح بهره لازم را برده و از این موقعیت برای کسب مشروعیت مردمی استفاده می‌کردند. به همین دلیل با حمایت و گردآوری شاعران در دربارها، در کنار افزودن به شکوه و جلال دربارشان، به اهداف حاکمیتی خود نیز نزدیک می‌شدند. هر چند در این راه سلاطین ترک به اهدافی نیز نائل

گشتند اما موفقیت نهایی از آن مردم عامه گشت؛ چرا که با چنین استقبالی از مضامین ایرانی و شاهنامه‌ای در شعر شاعران مداح و درباریان، کمک فراوانی به حفظ روایت‌ها و آیین‌ها و آداب و رسوم و زبان ملی شد و در نهایت به رواج بیشتر ذهنیت ملی و عامه، ختم شد.

۱.۳.۴ مدح شاهان

دربار غزنوی و سلجوقی با حمایت از شاعران قصیده‌سرا - که جنبه‌ای از شکوه دربار و یکی از حلقه‌های وصل آنها با عامه ایرانی بود - همواره جایگاه مطلوبی برای شاعران مداح بوده‌است. دربار محمود و مسعود غزنوی از این نظر بسیار اهمیت دارد. شاعران مداح این‌گونه آنها را با تشابه و برتری دادن به شخصیت‌های ایرانی - شاهنامه‌ای، ستوده‌اند:

اگر خواهنده رزمش به میدان بود اسفندیار و رستم زر
یکی را مغز خارِد، نیشِ افعی یکی را دیده درآید غضنفر

(عنصری، ۱۳۶۳: ۴۸)

در بعضی ابیات، عنصری «سلطان محمود» را بر «رستم» برتری داده است. نکته آن‌که از میان همه شخصیت‌های شاهنامه‌ای، «رستم» را برای نشان دادن عظمت ممدوحش برگزیده است.

ای به لشکرشکنی بیشتر از صد رستم ای به هشیار دلی بیشتر از صد هوشنگ
بیژن ار بسته تو بودی، رسته نشدی به حیل ساختنِ رستم نیو، از ارژنگ

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۲۰۶)

- در دیوان فرخی نیز سلطان محمود از میان شخصیت‌های شاهنامه‌ای بیشتر با رستم مقایسه شده است -

در مدح دیگر ممدوحان نیز تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه آشکار است و نمونه‌های بسیاری در دیوان شاعران قصیده‌سرا وجود دارد که به دلیل بسامد بالای آن‌ها، تعداد محدودی از این ابیات ذکر می‌شوند:

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکل) ۱۹

کمند رستم دستان نه بس باشد رکاب او

چنان چون گرز افریدون نه بس مسمار و مزارقش

(منوچهری دامغانی، ۱۳۳۸: ۴۸)

مدح سلطان مسعود غزنوی

تو را بشارت بادا، خدایگان عجم به جاه کسری و ملک قباد و دولت جم ...

به جود باطل کردی سخاوت حاتم به تیغ، باطل کردی شجاعت رستم

(سعدسلیمان، ۱۳۶۲: ۳۶۲)

مدح سلطان مسعود غزنوی

بیت اخیر در دیوان مسعود سعد مکرر آمده است.

آفریننده جهان به تو داد نیروی رستم و هُش هوشنگ

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۲۱۱)

مدح امیر محمد بن محمود غزنوی

آن کو ز دل خلق فروشست به مردی نام پدر بهمن و نام پسر زال

(همان: ۱۰۹)

مدح عضدالدوله یوسف سپهسالار

یک روستمش خوانم در جمله که گویی با تاج قبادستی و با تخت جم استی

(سعدسلیمان، ۱۳۶۲: ۵۳۱)

مدح علاءالدوله مسعود بن ابراهیم

همچنین مسعود سعد در مدح سیف‌الدوله محمود بن ابراهیم، سلطان ابراهیم بن مسعود،

ملک شیرزاد و ارسلان بن مسعود سوم نیز از شخصیت‌های شاهنامه‌ای استفاده کرده‌است.

انتخاب این شخصیت‌ها در مدح، بازتاب روح زمانه است، چرا که دستگاه مفهومی دوره،

چنین ایجاب می‌کرده‌است.

نام تو مدروس کرد آوازهٔ اسفندیار ذکر تو منسوخ کرد افسانهٔ افراسیاب

(معزی، ۱۳۶۲: ۶۷)

مدح ملک بهرام‌شاه غزنوی

اگر دیوست بدخواهش به کینه اوست چون رستم

و گرخوک است بدگوش به قوت اوست چون بیژن ...

یا در حزم چون نوذر! آیا در عزم چون کسری!

آیا در بزم چون دارا! آیا در رزم چون بهمن

(عمق‌بخارایی، ۱۳۳۹: ۴۸-۴۹، به نقل از جوهری)

مدح فرخزاد

بر در غزنین دلیری‌های شاه روزگار کرد منسوخ آنچه رستم کرد در مازندران

(معزی، ۱۳۶۲: ۵۲۰)

مدح سلطان سنجر سلجوقی

این مضمون با لفظی نزدیک به همین بیت در دیوان معزی بسیار تکرار شده است.

خون در دل پر دلان بجوشد گر رستم و اسفندیار باشد

(انوری، ۱۳۷۶: ج ۱/ ۱۳۲)

مدح سلطان سنجر سلجوقی

جرعه‌ای از جام او و قطره‌ای از بحر اوست آنچه افریدون و دارا و سکندر کرده‌اند

(ادیب‌صابر، ۱۳۴۳: ۱۰)

مدح سلطان سنجر سلجوقی

خداوند جهان، البارسلان سلطان دین‌پرور که با عدلش نماید جور، یکسر عدل نوشروان

(عمق‌بخارایی، ۱۳۸۹: ۲۹۵)

مدح ملک ارسلان بن طغرل

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکال) ۲۱

به شیر پیکر گرزش نگه کن و بشناس
که گاوپیکر بوده است گرز افریدون
میان شاه و فریدون تفاوت است چنانک
میان شیر دلیر و میان گاو زبون
(معزی، ۱۳۶۲: ۴۹۸)
مدح سلطان ملکشاه سلجوقی

خسرو جمشید جام، سام تهمتن حسام
خضر سکندر پناه، شاه فریدون علم ...
درگه میران غُز، درشکنی نیمروز
چون در افراسیاب، نیم شبان روستم ...
نوبه زنت کیقباد، میده دهمت اردشیر
نیزه برت تهمتن، غاشیه کش گستههم
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۶۰ تا ۲۶۴)
مدح محمدبن محمودبن محمدبن ملکشاه سلجوقی

سَرِ ملوک قزل ارسلان چرخ رکاب
که برتر آمده است از قباد و افریدون
(احسیکتی، ۱۳۳۷: ۲۷۹)
مدح قزل ارسلان

آن که ز بهرامی او وقت زور
گور بود بهره بهرام گور
(نظامی گنجوی، ۱۳۸۰: ۳۲)
مدح بهرامشاه سلجوقی

رستم تورانستان است این خلف کز فرّ او
الذکر را ملک کیخسرو میسر ساختند
سهو شد بر عقل، که اول رستم ثانیست خواند
گرچه از اقلیم رومش هفتخوان بر ساختند
کز پی میرآخوری در پایگاه رخس او
آخشیجان جان رستم را مکرر ساختند
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۱۱۳ تا ۱۱۵)
مدح مظفرالدین قزل ارسلان بن ایلدگز

بس که بر سیمرغ و رستم بدله گفتی
گر بدبدی در مصاف اسفندیارت
(انوری، ۱۳۷۶: ۴۰)
مدح خاقان اعظم عمادالدین فیروز شاه

- رستمی، کز فلک سواریِ رخس
هم بزرگ‌است و هم بزرگی بخش
- (نظامی گنجوی، ۱۳۸۷: ب: ۲۲)
مدح علاء‌الدین کرپ‌ارسلان
- شفیعی چون من و چون او غلامی
چو تو کیخسروی کم‌تر زجامی
- (نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۱۷)
مدح طغرل ارسلان
- خسروا قاعدهٔ ملک چنان می‌فکنی
که بدین سُدّهٔ ناموس فریدون، بکنی
- ملکا جادهٔ انصاف چنان می‌سپری
که بدان پردهٔ آوازهٔ کسری، بدری
- (انوری، ۱۳۷۶: ۴۶۸)
مدح خاقان اعظم رکن‌الدین قلیچ طغفاج خان
- کاین صید نکردند به مردی و به اقبال
دستان که به کابل شد و رستم به سمنگان
- (اخیسکتی، ۱۳۳۷: ۲۷۳)
مدح شمس‌الدین اتابک ایلدگز
- شروانشه آفتاب سایه
کیخسرو کیقباد پایه ...
- بهرام نژادِ مشتری چهر
درّ صدف ملک، منوچهر
- (نظامی گنجوی، ۱۳۸۷ الف: ۳۰)
مدح جلال‌الدین شروانشاه اخستان بن منوچهر
(خاقان کبیر ابوالمظفر اخستان)
- به شاه جهان بین که کیخسرو آسا
ز یک عکس جامش دو کیهان نماید ...
- بین زخمه کز پیش کیخسرو دین
به کین سیاوش چه برهان نماید
- (خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۱۲۸-۱۲۹)
مدح خاقان اکبر منوچهر شروانشاه

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکل) ۲۳

هم تخت را شکوه سکندر دهد همی هم ملک را عمارت دارا کند همی

(ادیب صابر، ۱۳۴۳: ۳۲)

مدح علاءالدین اتسز خوارزمشاه

دیوان قطران تبریزی مشحون از وصف و مدح شاهان شدادی و روادی است. قطران ممدوحان خود را هم تراز و گاه برتر از پهلوانان و شاهان شاهنامه‌ای دانسته است. این مضامین در شعر قطران، حکایت از گستردگی جهان اندیشگانی ایرانی در مناطق مختلف ایران و نزد عموم سلسله‌های هم‌زمان با غزنویان و سلجوقیان دارد. در شعر قطران از میان شدادیان، ابوالخلیل جعفر، ابوالحسن علی لشکری، ابوالمظفر فضلون، امیر ابونصر جستان و ابوالفتح علی و از میان روادیان؛ ابونصر مملان، شاه ابومنصور مملان، امیر شمس‌الدین، امیر ابوالمعالی، امیر ابوالهیجا منوچهر، ابوالعمر، ابوالیسیر، امیر ابوالفتح و امیر ابوالفضل، به شاهان و پهلوانان ایرانی - شاهنامه‌ای مانند شده و گاه بر آنها برتری یافته‌اند.

گرچه دشوار است شهر خصم چون مازندران خسرو گیتی کند بر وی ستم چون روستم

(قطران تبریزی، ۱۳۶۲: ۲۳۶)

امیرجستان گیتی گشا چو کاوس است ابوالمعالی رستم، مخالفان سهراب

(همان: ۳۷)

نمونه‌هایی از این دست در دیوان قطران فراوان است.

تشابه و برتری ممدوح بر شخصیت‌های ایرانی-شاهنامه‌ای در مدح امرا و پادشاهان سلسله‌های کوچک‌تر مثل زیاریان، چغانیان، آل‌افراسیاب و ... نیز در دیوان‌های شعر این دوره وجود دارد. این مطلب نشان‌دهنده روح زمانه است که متأثر از روح قومی و ملی، چنین وصف و مدحی را موجب می‌شده است. در ذهن شاعران مداح و ممدوحانشان این مقایسه و ترجیح، نشانه عظمت و شکوه ممدوحان و راهی برای کسب مطلوب برای هردو طرف بوده است. امرا و شاهان این سلسله‌ها، خود را جانشین راستین شاهان ایرانی معرفی و تحمیل می‌کردند و شاعران هم از این راه به صله و ثروت خود می‌رسیدند. به این طریق هم معتقدات ایرانی بروز و ظهور می‌یافت و نقل و حفظ می‌شد، هم بر شاهان و امرای اغلب بیگانه با فرهنگ ایرانی تأثیر گذاشته و بدین طریق فرصت تحمیل ایده‌های ملی بر

۲۴ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

دربار برای اداره کشور فراهم می‌شد. مثلاً در مدح امرای آل افراسیاب که اصالتاً ایرانی نبودند، آمده:

ز بیم حمله تو هر زمان بجوشد خون ز خاک کالبد و جان رستم و سهراب

(عمیق بخارایی، ۱۳۸۹: ۲۳۰)

پیرایه عالم تویی، فخر بنی آدم تویی داناتر از رستم تویی، در کار جنگ و تعبیه

(منوچهری دامغانی، ۱۳۴۷: ۹۴)

ای نه جمشید و به صدر اندر جمشید سیر ای نه خورشید و به بزم اندر خورشید فعال

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۲۲۰)

نوشته کفت نام دریا بر آب فکنده دلت نام بیژن به چاه

(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۴: ۷۲)

این تأثیر ذهنیت ایرانی تا آن جاست که حتی در مدح خلفا نیز از مفاهیم شاهنامه‌ای استفاده شده است:

جان اسکندر ز شادی سر به گردون بر برد گر تو نعل اسب خویش از تاج اسکندر کنی

(ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۴۵۵)

کم‌ترین چاکرش چو اسکندر کم‌ترین حاکمش چو نوشروان

(همان: ۲۴۲)

(مدح مستنصر بالله)

۲.۳.۴ مدح درباریان

علاوه بر حاکمان کوچک و بزرگ، در مدح سایر درباریان چون وزراء، سپهسالاران، فرزندان و خانواده حاکمان، خدم و حشم و... نیز تأثیر ذهنیت ایرانی و شاهنامه آشکار است. از جمله: اسپهبد منوچهر بن قابوس، سپهسالار شرق علی بن عبیدالله صادق، خواجه ابوالحسن بن حسن، خواجه احمد عبدالصمد وزیر سلطان مسعود، و بسیاری دیگر. مدح این ممدوحان در شعر شاعران درباری چون عنصری، فرخی سیستانی، منوچهری دامغانی،

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکل) ۲۵

سعدسلیمان، امیرمعزی، انوری، خاقانی، اثیرالدین اخیسکتی، کمال‌الدین اسماعیل، قطران تبریزی و ... با همان کیفیتی که درباره شاهان و حاکمان ذکر شد، آمده است.

۳.۳.۴ وصف مبارزان

در شاهنامه نهاد پهلوانی هماهنگ با نهاد پادشاهی است و پهلوانان و و پادشاهان در حفظ و دفاع از سرزمین و ملیت ایرانی کنشی مشترک دارند. نهاد پادشاهی با پشتوانه فره پادشاهی و خرد و نهاد پهلوانی با پشتوانه فره پهلوانی و حمایت مردمی با یکدیگر اتحادی ناگسستنی دارند. در توصیف مبارزان و سلحشوران، شاعران مداح سعی دارند با ایجاد چنین تصویری، دربار ممدوحان و نیز روش حکومت‌داریشان را همانند و در راستای پادشاهی ایرانی نشان دهند. چنین تلاشی خود مؤید تأثیرپذیری ذهنیت و زبان دوران غزنوی و سلجوقی از ذهنیت و روح زمانه متأثر از جهان اندیشگانی ایرانی و شاهنامه است. شاعران مداح گاه قدم را فراتر نهاده و حتی غلامان و چاکران ممدوحان را برتر از شخصیت‌های شاهنامه‌ای دانسته‌اند و این هم طریقی برای خوش آمد ممدوح بوده است.

در شاهنامه گرچه شگفت است و نادر است اخبار جنگ رستم و رزم سفندیار
بیش از سفندیار و زیادت ز رستم است هر پهلوان ز لشکر تو روز کارزار

(معزی، ۱۳۶۲: ۲۰۴)

میران سپاهت همه چون بهمن و بهرام گردان مصافت همه چون بیژن و گرگین

(همان: ۵۱۱)

چاکرانند بز در تو کنون برتر از طوس و نوذر و کشواد

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۴۲)

زیبید منیژه خادمه بانوان چنانک افراسیاب نیزه‌کش اخستان اوست

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۷۴)

کیخسرو دین که در سپاهش صد رستم پهلوان بینم ...

(همان: ۲۶۷)

همه گردان فیل افکن، همه مردان شیر اوژن

همه چون رستم و بهمن، همه چون طوس و چون داستان

قصیده فتح خوارزم
(عسجدی، ۱۳۴۸: ۵۲)

بخاستند یلان سپاه تو هر یک چو طوس و نوذر و گرگین و بیژن و میلاد

(سعدسلیمان، ۱۳۶۲: ۱۱۳)

به مُلک و قوت و لشکر، غلام او نسزند یکی قباد و دوم بهمن و سوم نوذر

(ادیب‌صابر، ۱۳۴۳: ۲۱۶)

خداوندا تو آن شاهی که یک سالار درگاهت بود رستم سزاوارش کمین شاگرد و سرهنگش

(اخسیکتی، ۱۳۳۷: ۱۹۲)

صد رستمش ار چه در رکاب است لشکر شکنیش از این حساب است

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۷ الف: ۳۴)

۴.۳.۴ وصف دشمنان ممدوح

از نکاتی که در ادبیات مدحی دوره غزنوی و سلجوقی از دید تاریخ ذهنیت مورد توجه است، توصیف دشمنان ممدوحان با کمک گرفتن از مفاهیم ملی و شاهنامه‌ای است، به گونه‌ای که دشمنان ممدوح را نیز همچون خود ممدوحان هم‌تراز و گاه برتر از شخصیت‌های اسطوره‌ای و شاهنامه‌ای دانسته‌اند. غرض اصلی این گونه ابیات، مدح است و شاعران با بزرگنمایی دشمنان خواسته‌اند شأن ممدوحان را بالا ببرند و همچون وصف دشمنان در شاهنامه، دشمنان ممدوح را نیز انسانی حماسی و شگفت‌انگیز دانسته‌اند. این مطلب حکایت از سیطره ذهنیت شاهنامه‌ای بر ذهن و زبان شاعران این دوران و تأثیرپذیری آنها از روح زمانه و ذهنیت حماسی دارد.

این جهان از دست شاهانی برون کردی که بود هر یکی را چون فریدون ملک صد پیش‌کار

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۸۸)

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکل) ۲۷

هزیمت کرد شاهی را، به هم بر زد سپاهی را که حاکی بود از آن گیتی ز کاخ ایرج و نوذر
(معزی، ۱۳۶۲: ۱۹۶-۱۹۷)

کافرانی دلیر چون رستم میرشان چون فراسیاب غیور
(قطران تبریزی، ۱۳۶۲: ۱۴۹)

همه به تیغ چو گیو و به نیزه چون بیژن همه به حمله چو رستم، به حيله چون دستان
(همان: ۳۴۰)

شاد باش ای شه پردل که ندارد پایت دشمن ار خود به مثل رستم دستان باشد
(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۷۲)

ازو دشمن چو دارا از سکندر ازو حاسد چو ضحاک از فریدون
(انوری، ۱۳۷۶: ۳۷۲)

۵.۳.۴ وصف آلات و اسباب ممدوح

شاعران در مداخله اغراق‌آمیز و متأثر از جهان فکری ایرانی، اسباب و آلات و جنگ‌افزارهای ممدوحان را نیز با آلات و جنگ‌افزارهای پهلوانان و شاهان شاهنامه‌ای و باستانی همسان دانسته‌اند. همچنین تاج و تخت و کاخ ممدوحان را همانند تاج و تخت شاهان افسانه‌ای ایران باستان توصیف کرده‌اند و این نمودی دیگر از تأثیر ذهنیت عامه است که حاکمان برای کسب مشروعیت مردمی، سعی داشته‌اند دربارهای خود را همسان و شبیه آن الگوهای ذهنی ایرانی که در ذهنیت عامه، پناهگاه و ملجاء ملیت و هویت‌شان بود، جلوه دهند تا بدین طریق در راستای نسب‌سازی‌های جعلی (ر.ک. آرزومند لیالکل، مصطفی و سیدعلی قاسم‌زاده، ۱۴۰۲: ص ۱۲ به بعد) ظاهری جعلی نیز متناسب با سلیقه عموم برای خود بسازند.

سایبان‌هاش فروهشته و کاخ اندر زیر همچو سیمرغی افکنده به پای اندر پر
نه همانا که چنین داشته بود، افریدون نه همانا که چنین ساخته بود، اسکندر

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۱۳۱)

در دست تو به جمله علم‌ها بکند باز آن رخس بادهسیر تو و آن گرز گاوسار

(سعدسلیمان، ۱۳۶۲: ۲۷۴)

کم‌ترین منجوق بنماید همی در مرکبت آن ظفرها کز درفش کاویان آمد پدید

(معزی، ۱۳۶۲: ۱۴۹)

صدر تو به پایه تخت جمشید (انوری، ۱۳۷۶: ۳۳۹)

گفتند: آنک آنک، کیخسرو زمانه در زین سمند رستم و در کف کمند زالش ...

زان جام کوثر آگین، جمشید خورده حسرت زان رمح اژدهاسر، ضحاک برده بالش

(خاقانی، ۱۳۸۵: ۲۲۹)

۶.۳.۴ وصف اسب ممدوح

شاعران مداح به سنت شاهنامه که شخصیت‌های حماسی همچون رستم و سیاوش تا شاهان ساسانی چون خسرو پرویز، هر کدام مرکب خاصی داشتند، برای ممدوحان خود نیز مرکبی همچون و اغلب برتر از مرکب شخصیت‌های شاهنامه‌ای توصیف کرده‌اند و بدین طریق سعی در تلقین این‌همانی ممدوحان با شخصیت‌های ایرانی دارند. این مبالغه تا حدی است که گاه ممدوحان، اسبی نظیر اسبان افسانه‌ای را به شاعر و یا دیگری می‌بخشند.

آن کمیت گه‌ری را که تو دادی به رهی جز به شش میخ وُرا نعل نبندد نعال

گویی او بور سمند است و منم بیژن گیو گویی او رخس بزرگ است و منم رستم زال

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۲۲۰)

چه پیکر آمد رخس درخس پیکر تو که کوه بادهسیر است و باد کوه‌نهاد

(سعدسلیمان، ۱۳۶۲: ۱۱۳)

خنگ تو به سایه رخس رستم (انوری، ۱۳۷۶: ۳۳۹)

ثنای دیزه خسرو همه هبا و هدر حدیث رخس تهمتن همه هجا و هجون

(اخیسکتی، ۱۳۳۷: ۲۷۸)

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکال) ۲۹

نکردی رخس را رستم خطر، گر سیر او دیدی نه مر شبدیز را پرویز و نه شبرنگ را نعمان
(قطران تبریزی، ۱۳۶۲: ۳۲۴)

۴.۴ تلفیق اندیشه‌های ایرانی و اسلامی در مدح

در کنار اندیشه‌های ملی و ایرانی، در فضای اندیشگانی این دوران افکار و باورهای اسلامی حضوری فعال و پررنگ داشت و این دو گاه در تضاد و گاه در تکامل همدیگر در باورهای جامعه جریان داشت. حاکمان غزنوی و سلجوقی هم که در پی کسب جایگاه و مشروعیتی میان ایرانیان بودند و همزمان در پی رضای دل خلیفه تلاش می‌کردند، در هر دو جنبه تفکرات ایرانی و اسلامی تشابه و تظاهر می‌نمودند. این نظام دوگانه اندیشگانی در اشعار مدحی این دوران نیز وارد شده‌است به گونه‌ای که گاه شاعر مداح در یک بیت، ممدوح را با انتساب و تشابه و ترجیح بر مفاهیم و شخصیت‌های ایرانی و اسلامی مدح کرده‌است. بی‌شک این مدایح نزد ممدوحان برای همسویی با پندارهای عامه و کسب مشروعیت عمومی مفید دانسته می‌شده‌است. البته در تلفیق این اندیشه‌ها خود شاهنامه الگوی مناسبی برای شاعران بوده‌است.

چون رستم از غلاف برآورد گاوسار چون حیدر از نیام برآهیخت ذوالفقار

(سعدسلیمان، ۱۳۶۲: ۲۲۶)

این بیت مکرر در دیوان مسعود سعد در مدح سلطان مسعود غزنوی آمده است.

رستم نورد گردی حیدر پیکار، ویل از تو تازه نام رخس و تازه ذکر ذوالفقار

(همان: ۱۷۴)

مدح بونصر پارسی

به حرب کردن و پیروز گشتن اندر حرب برادر علی و یار رستم داستان

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۲۷۳)

مدح امیرمحمد بن محمود غزنوی

ز مردی آن‌چه کرد امسال در غزنین و در کابل نکرد اندر عجم رستم، نکرد اندر عرب حیدر

(معزی، ۱۳۶۲: ۱۹۶-۱۹۷)

مدح سلطان سنجر سلجوقی

خدايگان جهان و شاه با فرهنگ به عدل چون عمر و به هوش چون هوشنگ

(همان: ۴۳۴)

کیخسرو رستم کمان، جمشید اسکندر مکان چون مهدی آخرزمان، عدل هویدا داشته

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۸۳)

مدح خاقان اکبر منوچهر شروانشاه

به گاه رزم چون رستم به گاه بزم چون نوذر گه تدبیر چون سلمان گه پرهیز چون بوذر

(قطران تبریزی، ۱۳۶۲: ۱۷۳)

مدح ابوالمعمر

به روز جنگ با دستان رستم به پیش خصم با پیکار حیدر

به پیش خصم با پیکار حیدر بُرد خاصیت ز اشیا به خنجر

(انوری، ۱۳۷۶: ۲۲۴)

مدح علاءالدین بویه

شواهد مذکور از ادبیات مدحی یکی از جلوه‌های فرهنگی دوره مورد مطالعه است که نشان از ساختار و الگوهای ذهنی شاعران و ممدوحان در تأثیرپذیری از ایده‌آل مورد اجماع جامعه است. در این دوران ذهنیت ایرانی و جهان‌اندیشگانی ملی با پشتوانه باورها و پندارهای عامه، جریان بارز و قدرتمند فرهنگ عمومی را در سیطره داشت و در کردارهای اعیان، که نمونه‌ای از آن ادبیات مدحی است، آشکار می‌شود. هر چند «فرهنگ» دشوارترین حوزه برای انجام تحقیقات کمی است. (Hutton, 1991: 241) اما شمردن موارد و شواهد در دسترس که مورد تأکید مورخان ذهنیت‌هاست، در بررسی ایده‌آل‌های فرهنگی هر دوره ضروری است.

در تاریخ ذهنیت‌ها مهم این است که افق‌های ذهنی یک عصر را تثبیت کنیم - نه تنها

به عنوان این‌که این افق‌ها بر روی آینده باز می‌شوند، بلکه به‌عنوان مشخص کردن

امکانات تفکر در یک دوره تاریخی معین. فرهنگ یک عصر باید در عادات ذهنی مشترک همه مردم درک شود و این‌ها نیروی قدرتمندی از قوه و امکان را تشکیل می‌دهند. (Febvre, 1938: 8-12/7)

۵. نتیجه‌گیری

شاعران مداح از فضای ذهنی و زبانی جامعه که متأثر از مفاهیم شاهنامه‌ای و فضای اندیشگانی ایرانی بود، سود جسته و سعی در جلب رضایت ممدوحان نموده‌اند. در این باره دو نکته قابل توجه است: الف) اگر شاعران از مفاهیم شاهنامه‌ای برای جلب رضایت و نظر ممدوحان استفاده کرده‌اند، پس بی‌شک این مفاهیم مورد قبول ممدوحان و حاکمان بوده‌است. آشکار است هدف از مدح از دید ممدوحان کسب مشروعیت و محبوبیت و خلد نام و از طرف شاعران جلب صله و پاداش بوده‌است و چنانچه مدح ممدوحان خارج از چارچوب ذهنی و زبانی و روح زمانه انجام می‌شد، هر دو طرف مدح و ممدوح از نیل به هدف بازمی‌ماندند. ب) شاهان و ممدوحان متوجه اهمیت و نفوذ شاهنامه و پنداره‌های ملی در ذهن و زبان مردم بودند و می‌دانستند برای کسب مشروعیت و مقبولیت عمومی، راهی بهتر از شاهنامه و پرداختن به ایده‌آل‌های عمومی نیست، بنابراین هر چه بیشتر در تشابه آن‌ها به شاهان و پهلوانان ایرانی پرداخته می‌شد، برای آن‌ها مطلوب‌تر بود و این با وجود لزوم کسب مشروعیت از طرف خلفای بغداد بود؛ زیرا خود خلفا نیز فهمیده بودند تنها راه حفظ منافع آن‌ها در ایران، پرداختن به شیرازه ذهنی و زبانی جامعه ایرانی - اندیشه‌های شاهنامه‌ای و ملی - می‌باشد. این‌گونه بود که شاهان و شاعران از هر طیف و قومی و مذهبی و دیدگاهی، در فضای اندیشگانی ایرانی نفس زده‌اند و متأثر از روح ملی و روح زمانه خود بوده‌اند. بنابراین شاعران برای رسیدن به مطلوب، سعی داشتند در این همانی ممدوحان با شخصیت‌های ایرانی و اسطوره‌ای تلاش کنند و برای این کار علاوه بر پادشاه، وزیران و ندیمان و درباریان و اسباب و آلات و مرکب و حتی دشمنان ممدوحان را نیز با مفاهیم شاهنامه‌ای توصیف می‌کنند، چیزی که برای هر دو طرف مطلوب بود. از این راه پندارهای عامه رفتارهای اعیان را جهت داده است.

مضامین ایرانی - شاهنامه‌ای در شعر مدحی شاعران این دوره از جمله عنصری، فرخی، سعدسلیمان، معزی، خاقانی، قطران تبریزی و ... علاوه بر مدایح شاهان غزنوی، سلجوقی، شادادی، خوارزمشاهی و ... در وصف و مدح شاهان، وزیران، اعیان و اشراف، مبارزان،

اسباب و آلات جنگی و مرکب شاهان وجود دارد. در این اشعار مقایسه و برتری دادن ممدوحان با رستم آشکارتر است و این تأثیر ذهنیت مردمی این دوران در شعر مدحی است و نشان از اضطراب ذهنی مداحان و ممدوحان دارد. این نکته در مقایسه و برتری دادن ممدوحان بر فریدون، جمشید، هوشنگ، کیقباد، اسکندر، اسفندیار و دیگران هم قابل مشاهده است و حکایت از سیطره مفاهیم شاهنامه‌ای بر شاعران مداح و آگاهی شاعران از داستان‌های مختلف شاهنامه دارد.

تلفیق نمادهای اسلامی و ایرانی در ستایش ممدوحان و این‌همانی آن‌ها با شخصیت‌های اسلامی و ایرانی جنبه‌ای دیگر از روح زمانه دوره غزنوی و سلجوقی است که گرایش به اندیشه‌های ملی همزمان با تفکرات و تعصبات دینی در جامعه حضور داشت.

کتاب‌نامه

- آرزومند لیالکل، مصطفی (۱۴۰۱)، «تحلیل تأثیر شاهنامه بر نامگذاری‌های دوران غزنوی و سلجوقی به کمک نظریه تاریخ ذهنیت‌ها»، فصلنامه علمی - تخصصی مطالعات زبان فارسی (شفای دل سابق)، س ۵، ش ۱۲، صص ۲۹-۴۴.
- آرزومند لیالکل، مصطفی و سیدعلی قاسم‌زاده (۱۴۰۲)، «تحلیل تأثیر ذهنیت عامه نسبت به اصالت نژادی در حکمرانی غزنویان و سلجوقیان»، دوماهنامه علمی - پژوهشی فرهنگ و ادبیات عامه، س ۱۱، ش ۵۱، صص ۱-۳۴.
- آرزومند لیالکل، مصطفی و سیدعلی قاسم‌زاده (۱۴۰۰)، «تاریخ ذهنیت و مطالعات شاهنامه»، پژوهشنامه ادب حماسی، س ۱۷، شماره اول، پیاپی ۳۱، صص ۱۳-۳۸.
- اخسیکتی، اثیرالدین (۱۳۳۷)، دیوان اثیرالدین اخسیکتی، تصحیح و مقابله و مقدمه رکن الدین همایونفرخ، تهران: کتابفروشی رودکی.
- ادیب صابر ترمذی، شهاب الدین (۱۳۴۳)، دیوان ادیب صابر ترمذی، به تصحیح و اهتمام محمدعلی ناصح، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- استنفورد، مایکل (۱۳۸۷)، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نشر نی.
- انوری، علی بن محمد، (۱۳۷۶). دیوان انوری (جلد اول و دوم)، به کوشش محمدتقی مدرس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی.
- باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۷۸)، تاریخ غزنویان جلد اول و دوم، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- پرگاری، صالح و حسین محمدی و محسن جعفری (۱۳۹۷)، «هویت ایرانی در آثار منظوم عصر سلجوقی»، فصلنامه مطالعات ملی، س ۱۹، ش ۴، پیاپی ۷۶، صص ۲۱-۳۶.

بررسی تأثیر ذهنی و زبانی شاهنامه بر ادبیات مدحی ... (مصطفی آرزومند لیالکل) ۳۳

ثعالبی نیشابوری، ابومنصور عبدالملک (۱۴۲۸ ه. ق / ۲۰۰۷ م)، آداب الملوک، اعداد و تقدیم الدكتور عبدالحمید حمدان، قاهره: عالم الکتب.

خاقانی شروانی، افضل الدین بدیل بن علی نجار (۱۳۸۵)، دیوان خاقانی شروانی، با مقابله و تصحیح و مقدمه و تعلیقات سیدضیاءالدین سجادی، تهران: زوآر.

رزمجو، حسین (۱۳۸۱)، قلمرو ادبیات حماسی ایران، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۹۱)، دیوان رودکی، همراه با توضیح و نقد و تحلیل اشعار کامل احمدنژاد، تهران: کتاب آمه.

سعد سلمان، مسعود (۱۳۶۲)، دیوان مسعود سعد سلمان، تصحیح غلامرضا رشید یاسمی، مقدمه از ناصر هیبری، تهران: انتشارات گلستانی.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸)، تاریخ ادبیات در ایران ج ۱، تهران: فردوس.

طبری، حمید (۱۳۸۰)، «فرخی در برابر اساطیر»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۸۳، صص ۵۰-۵۳.

عسجدی مروزی، (۱۳۴۸)، دیوان استاد عسجدی مروزی، تصحیح و تحشیه شهاب طاهری، تهران: ابن سینا.

عمیق بخارایی، شهاب الدین (۱۳۸۹)، دیوان اشعار شهاب الدین عمیق بخارایی، مصحح علیرضا شعبانلو. تهران: نشر آزما.

عمیق بخارایی، شهاب الدین (۱۳۳۹)، دیوان عمیق بخاری، با مقابله و تصحیح و مقدمه و جمع‌آوری سعید نفیسی، تهران: کتاب‌فروشی فروغی.

عنصری بلخی، ابوالقاسم حسن بن احمد (۱۳۶۳)، دیوان عنصری بلخی، به کوشش سید محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه سنایی.

فرخی سیستانی، ابوالحسن علی بن جولوغ (۱۳۳۵)، دیوان حکیم فرخی سیستانی، به کوشش سید محمد دبیرسیاقی، تهران: اقبال.

قطران تبریزی (۱۳۶۲)، دیوان حکیم قطران تبریزی، مصحح محمد نخجوانی، تهران: ققنوس.

کاسیرر، ارنست (۱۳۸۲)، اسطوره دولت، مترجم یدالله موقن، تهران: هرمس.

کمال‌الدین اسماعیل، ابوالفضل (۱۳۴۸)، دیوان خلاق المعانی کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، با مقدمه و حواشی و تعلیقات و فهرست‌ها، به اهتمام حسین بحرالعلومی، تهران: کتاب‌فروشی دهخدا.

مختاری، محمد (۱۳۷۹)، حماسه در رمز و راز ملی، تهران: توس.

مختاری غزنوی، عثمان (۱۳۷۷)، شهریارنامه، به کوشش و اهتمام غلامحسین بیگدلی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۳۴ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

معزی، امیرالشعرا محمد بن عبدالملک نیشابوری (۱۳۶۲)، کلیات دیوان معزی، با مقدمه و تصحیح ناصر هبیری، تهران: نشر مرزبان.

منوچهری دامغانی، ابوالنجم احمد بن قوس ابن احمد (۱۳۴۷)، دیوان منوچهری دامغانی، به کوشش سید محمد دبیرسیاقی. تهران: زوار.

ناصر خسرو، ابومعین حمید الدین ناصر بن خسرو قبادیانی (۱۳۵۷)، دیوان اشعار حکیم ناصر خسرو قبادیانی، جلد اول، به اهتمام مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا، شعبه تهران.

نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی (۱۳۸۲)، چهار مقاله، به اهتمام محمد معین، تهران: صدای معاصر.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۶)، خسرو و شیرین، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر قطره.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۷ الف)، لیلی و مجنون، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر قطره.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۰)، مخزن الاسرار، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان تهران: نشر قطره.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۷ ب)، هفت پیکر، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر قطره.

یوسف و زلیخا (۱۳۴۴ ق)، تصحیح میرزا محمود ادیب شیرازی، بمبئی: مطبعه مظفری

Anchor, Robert (1978), "History and Play: Iohan Huizinga and His Critics," *History and Theory* 17, pp: 68-69

Burke, Peter. (1998), *mentalities*. In *Global Encyclopedia of Historical Writing: K – Z*, ed. D. R. Woolf. Taylor & Francis

Confino, Alon, (1997). *Collective Memory and Cultural History, Problems of Method*, *The American Historical Review*, Published by: Oxford University Press, Vol.102, No.5, PP: 1386-1403.

Febvre, Lucien (1938), "Psychologie et histoire," *Encyclopedie Franigaise* 8, pp: 8 12/3-8 12/7.

Hegel, G.W.F. (1975). *Aesthetics*, Translated by T. M. Knox, Oxford U.P, PP. 1040-1090.

Hutton. Patrick H. (1991). *The History of Mentalities: The New Map of Cultural History*. *History and Theory*, 20 (3), PP: 237–259.

Hutton. Patrick H. (1999). *Mentalities, History of*. in *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*. Volume I. A.L. Editor Kelly Boyd. Fitzroy Dearborn Publishers. London-Chicago. PP:800-802.